

onderwijsprogramma primair onderwijs
groep 4 t/m 6

FRI
ESM
USE
UM

HORIZONTAAL

inleiding

Dit is de handleiding voor het onderwijsprogramma bij de tentoonstelling *Horizonnen* in het Fries Museum. Met veel plezier nemen wij de leerlingen mee op ontdekkingsreis, van hier tot voorbij de horizon!

Het doel van dit programma is om leerlingen te prikkelen en uit te dagen, om dieper op het thema van de tentoonstelling in te gaan en om de kunstwerken in relatie tot het onderwerp en hun eigen leefwereld te begrijpen. Door uit te gaan van de belevingswereld van de leerlingen, is het voor hen makkelijk om zich in te leven in de wereld van de kunst. De kunstenaars vertellen hun verhaal via de kunstwerken. Wij willen van de leerlingen weten: hoe ziet jouw wereld eruit? Wat zie jij als je naar buiten kijkt? Hoe ver reikt jouw horizon? De leerlingen worden daarnaast door de tentoonstelling geconfronteerd met hun eigen 'Friese' identiteit in relatie tot die van de kunstwerken.

Tijdens het bezoek aan het museum werken de leerlingen met vragen van de 'Friese Doorkijker': een bijzonder werkblad met verschillende vragen en opdrachten waarmee ze van alles ontdekken over de werken en kunstenaars in de tentoonstelling. De ontdekkingen worden genoteerd als 'doorkijker' en doorgegeven aan volgende bezoekers. De 'Friese Doorkijker' helpt ze om beter te leren kijken, te associëren, een eigen mening te vormen en kunstwerken te interpreteren. Hun nieuwsgierigheid wordt aangewakkerd en hun opmerkzaamheid op de proef gesteld. Zo wordt het bezoek een onvergetelijke ervaring die bijdraagt aan hun culturele bewustzijn. De leerlingen hebben letterlijk hun horizon verbreed en ontdekt dat er in het museum, maar ook in hun eigen wereld nog veel te ontdekken valt.

Voor elke bouw van het primair onderwijs is een gevarieerd programma ontwikkeld met de volgende accenten per bouw:

Onderbouw: *associëren, nieuwsgierigheid, zintuiglijke waarneming en verbeeldingskracht*

Middenbouw: *bewustwording, nieuwsgierigheid, samenwerking en belevingswereld*

Bovenbouw: *cultureel bewustzijn, diepgang, doorzettingsvermogen en nieuwsgierigheid*

voor alle groepen gelden de volgende algemene leerdoelen:

- Leerlingen hebben een positieve ervaring
- Leerlingen zijn in staat hun mening en gedachten te verwoorden en verbeelden
- Leerlingen zijn in staat hun persoonlijke interpretatie van kunstwerken te benoemen
- Leerlingen ervaren dat ze serieus genomen worden
- Leerlingen ervaren dat iedereen anders kijkt en dat alles wat je ziet, bedenkt of fantaseert van waarde is.

kerndoelen

Het programma voldoet aan de kerndoelen 12, 54, 55 en 56.

Kerndoel 12: De leerlingen verwerven een adequate woordenschat en strategieën voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder 'woordenschat' vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken.

Kerndoel 54: De leerlingen leren beelden, muziek, taal, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.

Kerndoel 55: De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.

Kerndoel 56: De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Voor kerndoelen zie: <http://www.slo.nl/primair/leergebieden/kunstencultuur/>

werkwijze

Het onderwijsprogramma bestaat voor iedere bouw uit de volgende drie onderdelen:

1. Voorbereidingles in de klas

In de introductieles op school maken de leerlingen kennis met een aantal kunstwerken en de tentoonstelling *Horizonnen*. Met behulp van een beeldende opdracht leren ze gericht kijken naar hun eigen omgeving. Door deze kennismaking zijn de leerlingen goed voorbereid op het museumbezoek en in staat om de tentoonstelling te bekijken vanuit hun eigen blik op de wereld.

2. Museumbezoek Fries Museum

Tijdens het museumbezoek bekijken de leerlingen de kunstwerken van de tentoonstelling. Het doel is een kunstwerk zo goed te bestuderen en hun eigen te maken dat ze als experts iets doorgeven aan de volgende leerlingen die de tentoonstelling bezoeken. Dit doen ze met behulp van het werkblad de 'Friese Doorkijker'. Dit werkblad helpt de leerlingen om beter te kijken, kunstwerken te interpreteren, een eigen mening te vormen en een 'doorkijker' te formuleren. Voor de onderbouw voeren de intermediairs een onderwijsleergesprek als variant op het werkblad.

3. Verwerkingsles in de klas

In de verwerkingsles wordt het museumbezoek besproken om te kijken wat de leerlingen allemaal nog weten van de tentoonstelling. De leerlingen hebben de opdracht gekregen om iets in gedachten mee te nemen uit de tentoonstelling. Een stukje Horizonnen is nu meegenomen naar hun eigen wereld en dit verwerken ze in een beeldend eindwerk. De wereld van de leerlingen en die van de kunst valt samen!

Wij wensen de groep veel plezier met het bezoek aan het Fries Museum!

bijlagen:

- Bijlage 1: Onderwijsprogramma voor het primair onderwijs groep 4, 5 en 6
- Bijlage 2: Kijkvragen bij de kunstwerken voor in de klas

bijlage 1

onderwijsprogramma groep 4 t/m 6 - 'Horizon Taal'

Het programma 'HORIZON TAAL' bestaat uit de volgende drie onderdelen:

1. Voorbereiding museumbezoek in de klas - 45 minuten
2. Museumbezoek Fries Museum - 60 minuten
3. Verwerkingsles in de klas - 30 minuten

VOORBEREIDINGSLES IN DE KLAS

Totale tijdsduur: 45 minuten

benodigdheden

- Kunstwerken via posters van het museum en via de website van het Fries Museum (www.friesmuseum.nl) op het digitaal schoolbord
- Kijkvragen bij kunstwerken (zie bijlage 2)
- Tape voor op het raam
- Transparante vellen voor raamgedichten
- Witte markers voor op de transparante vellen of speciale raamstiften voor op het raam
- Transparant plakband
- Kladpapier, schrijfmateriaal

aan de slag!

kennismaking met de tentoonstelling

Tijd: 5 minuten

Om de leerlingen kennis te laten maken met de tentoonstelling Horizonnen, wordt vooraf het begrip 'horizon' besproken. Stel vragen als: "Weet iemand wat de horizon is?", "Waar zie je de horizon?", "Kun je de horizon vastpakken?", "Kun je over de horizon heenstappen?", "Wat voor kleur heeft de horizon?". Vragenderwijs komen jullie tot het volgende: de horizon is zover als je kunt kijken. Vertel de leerlingen dat ze de horizon het beste kunnen zien op het strand. Laat een beeld van een ondergaande zon of zeegezicht zien. Ga vervolgens met de leerlingen voor het raam staan en vraag de leerlingen of ze de horizon kunnen zien. Plak samen met de leerlingen een lijn van tape op het raam. Jullie hebben samen de horizon in de klas gehaald!

jouw omgeving, mijn omgeving

Tijd: 10 minuten

Laat de leerlingen in een kring zitten. Leer de leerlingen over de zintuigen en hoe ze deze kunnen gebruiken. Vertel de leerlingen als inleiding dat jullie een opdracht gaan doen met de zintuigen. Begin met enkele oriënterende vragen als: "Wat zijn zintuigen?", "Kan iemand een voorbeeld noemen van een zintuig?", "Wat doe je eigenlijk met je ogen? Met je neus?" etc.

Vraag de leerlingen om hun ogen dicht te doen en te denken aan hun favoriete plekje/omgeving. Het mag een (slaap)kamer zijn of een speeltuin, een moestuin of een boerderij etc. Hebben ze die gevonden? Stimuleer de leerlingen om zoveel mogelijk te vertellen over hun favoriete plekje. Stel vragen als: "Waar ben je het liefst?", "Hoe ruikt het daar?", "Hoe voelt het daar?", "Hoe ziet het eruit?", "Wat voor geluid hoor je?", "Is het plekje ver weg, of juist dichtbij?". De fantasie en beeldvorming van de leerlingen wordt zo geprikkeld. Stel als laatste de vraag: "Stel je eens voor dat je een kunstenaar bent, welk stukje uit dat plekje moet dan zeker in jouw schilderij komen?".

De leerlingen zijn nu opgewarmd om te beginnen aan een bekend spel: Ik zie, ik zie wat jij niet ziet. Laat de leerlingen met z'n allen voor het raam staan. Vraag ze om te vertellen wat ze allemaal zien. Vraag hierbij of het dichtbij of ver weg is. Ga in op de zintuigen door vragen te stellen als: "Hoe voelt die boom.. voelt de schors hard of zacht?", "Vind je dat fijn of niet fijn?", "Hoe smaakt het gras?", "Wil je er op liggen? Hoe zou dat voelen?", "Hoe klinkt het buiten?", "Hoe ruikt het schoolplein?".

Nu zijn de leerlingen helemaal klaar voor hun creatieve opdracht! De leerlingen zijn gestimuleerd om hun fantasie en zintuiglijke waarneming te gebruiken.

creatieve opdracht:

het maken van een raamtekening en/of gedicht

Tijd: 20 minuten

De leerlingen zijn nu goed opgewarmd en hebben nagedacht over wat er allemaal te zien en te ontdekken is. Ze hebben in het onderdeel 'jouw omgeving, mijn omgeving' geleerd om opmerkzaam te worden voor details uit hun eigen omgeving. Dit gaan ze gebruiken tijdens de volgende opdrachten en tijdens het bezoek aan het Fries Museum.

gedicht

De leerlingen maken een gedicht over wat ze hebben gezien bij de opdracht 'jouw omgeving, mijn omgeving'. In plaats van een raamgedicht, kan gekozen worden voor een raamschilderij. Bekijk hiervoor de creatieve opdracht uit het onderwijsprogramma van groep 1, 2 en 3. Dit is een alternatief voor het gedicht, voor bijvoorbeeld een klas waarbij het taalniveau nog onvoldoende is om een gedicht te schrijven. Stimuleer de leerlingen bij het bedenken van hun gedicht met vragen als: "Wat zie je als je naar buiten kijkt?". Na het kiezen van één voorwerp mogen de leerlingen daarop verder fantaseren. Het uitgangspunt zijn de 'zintuigen'. Stimuleer de leerlingen om verder te fantaseren door vragen te stellen als: "Hoe ruikt het?", "Hoe voelt het?", "Is het prettig of onprettig?", "Wat kun je ermee doen?".

Het gedicht schrijven de leerlingen eerst op kladpapier en maken ze in de vorm van het bekende 'elfje' of een rondel. Het is ook mogelijk om andere dichtvormen in te zetten. Als de leerlingen klaar zijn met hun gedicht, worden de gedichten netjes overgeschreven op een transparant vel of direct op het raam. Natuurlijk mogen ze bij hun gedicht een tekening maken. Daarna hangen de leerlingen het beeldgedicht op het raam. Zo ontstaat er een verbinding tussen buiten en binnen. Na afloop mogen de leerlingen hun gedicht voorlezen.

elfje

Leg de leerlingen uit dat een elfje een kort gedicht is van vijf regels. Gebruik onderstaand voorbeeld, of een eigen voorbeeld, om uit te leggen dat het gedicht bestaat uit vijf regels met in totaal elf woorden.

Sneeuw
wit, zacht
het gaat smelten
wordt het al lente?
ja.

Grijs
de stoep
hink stap sprong
val op mijn knie
au.

Bomen
zijn bruingroen
onder de bladeren
lekker in de schaduw
fijn.

Bied de leerlingen handvatten door gebruik te maken van onderstaande voorbeelden.

Voorbeeld 1

1. eerste woord: Welke kleur zie je als je naar buiten kijkt?
2. twee woorden: Wat zag je?
3. drie woorden: Hoe klonk of voelt of smaakt het als je het aanraakt of gebruikt?
4. vier woorden: Wat gebeurde er toen?
5. één woord: voeg nog een slotwoord toe, bijvoorbeeld een kreet of gevoel.

Voorbeeld 2

1. eerste woord: Wat zie je als je naar buiten kijkt? Kies één ding.
2. twee woorden: Hoe voelt het als je het aanraakt?
3. drie woorden: Wat zie je nog meer bij het ene ding?
4. vier woorden: Wat kun je ermee doen?
5. één woord: voeg nog een slotwoord toe, bijvoorbeeld een kreet of gevoel.

Voorbeeld 3

1. eerste woord: Wat zie je als je naar buiten kijkt? Kies één ding.
2. twee woorden: Welke kleur heeft het?
3. drie woorden: Hoe voelt het als je het aanraakt?
4. vier woorden: Wat kun je ermee doen?
5. één woord: voeg nog een slotwoord toe, bijvoorbeeld een kreet of gevoel.

rondeel

Een rondeel gedicht bestaat uit acht regels. Leg de leerlingen uit dat regel 1 hetzelfde is als regel 4 en 7. En dat regel 2 precies hetzelfde als regel 8 is. Oefen deze vorm van dichten door één gezamenlijk op het bord te doen. Een voorbeeld:

*Vandaag at ik een boterham
Een boterham vind ik lekker
Ik smeer 'm 's ochtends altijd zelf
Vandaag at ik een boterham
Een boterham met pindakaas
Gesneden in vier stukjes
Vandaag at ik een boterham
Een boterham vind ik lekker*

Bied de leerlingen handvatten door gebruik te maken van onderstaand voorbeeld. De regel die terugkomt is iets wat ze buiten gezien hebben.

Voorbeeld

1. Wat zie je als je naar buiten kijkt?
2. Welke kleur heeft het?
3. Hoe voelt het als je het aanraakt?
4. Zelfde zin als regel 1.
5. Wat kun je ermee doen?
6. Wat zie je nog meer?
7. Zelfde zin als regel 1 en 4.
8. Zelfde zin als regel 2.

kunstwerken kijken in de klas

Tijd: 10 minuten

Na de kennismaking en de creatieve opdracht wordt een link gelegd naar de kunstwerken uit de tentoonstelling. Bekijk met de groep de afbeeldingen op het digibord of de poster. Ga met de leerlingen in gesprek over het kunstwerk. Stel vragen als: "Waar kijken we naar?", "Wat is het?", "Is het ver weg of dichtbij?". Ga in op de mening van de leerlingen: "Hoe voelt je bij dit kunstwerk?" "Hoe komt het dat je je zo voelt?", "Vind je het mooi? Waarom wel, waarom niet?". Bespreek de verschillende kunstwerken aan de hand van de kijkvragen. Laat zoveel mogelijk leerlingen aan het woord en ga met ze in gesprek. Niks is fout, alle antwoorden zijn welkom.

Sluit de opdracht af door de leerlingen te vertellen over hun bezoek aan het museum. Leg de leerlingen uit dat ze, onder andere, het besproken kunstwerk in het echt gaan bekijken. Als echte onderzoekers gaan ze de kunstwerken goed bekijken, zoals ze nu ook hebben gedaan.

Na deze introductieles hebben de leerlingen leren associëren, zijn ze nieuwsgierig en is hun fantasie en hun zintuiglijke waarneming geprikkeld. Gewapend met deze feiten zijn ze helemaal klaar om als ontdekkingsreizigers naar de tentoonstelling te gaan.

MUSEUMBEZOEK FRIES MUSEUM

Tijd: 60 minuten

De leerlingen worden ontvangen door twee intermediairs. Ze krijgen eerst een korte introductie over de tentoonstelling *Horizonnen*. De intermediairs leggen uit dat de leerlingen verschillende dingen gaan ontdekken en op een 'doorkijker' beschrijven. De intermediairs hebben een 'doorkijker' van de vorige groep geselecteerd en bespreken deze met de groep. Na deze korte introductie gaan ze als ontdekkingsreizigers in groepjes van vier aan de slag met de 'Friese Doorkijker'. De open vragen en opdrachten op dit werkblad dagen ze uit om de kunstwerken op verschillende manieren te bekijken en om met elkaar in dialoog te gaan. Ze maken zich een aantal kunstwerken in de tentoonstelling eigen en presenteren hun 'doorkijker' aan de groep.

Tot slot wordt aan de leerlingen gevraagd om in gedachten iets van de tentoonstelling mee naar school te nemen. Dit is het startpunt van de verwerkingsles in de klas. Een 'Friese Doorkijker' werkblad en 'kijkerkaarten' gaan mee naar school. De 'doorkijkers' blijven achter in het museum en worden doorgegeven aan de volgende leerlingen die de tentoonstelling bezoeken.

Tip: het is prettig als de groep al in groepjes van vier is verdeeld. We stellen het op prijs wanneer vooraf de regels van het museum zijn doorgenomen.

regels van het museum

- In het museum loop je rustig, je rent niet.
- Je kijkt met je ogen, niet met je handen.
- Je praat rustig.
- Eten en drinken bewaar je voor in de pauze.

VERWERKINGSLES OP SCHOOL

Totale tijdsduur: 30 minuten

benodigdheden:

- Friese Doorkijkers van de leerlingen
- Schilderschorten en kranten
- Stevig schilderpapier A3 met waterverf, ecoline, wasco krijtjes of vingerverf
- Penselen
- Verschillende kleuren papier voor de collage

terugkijken op het bezoek

Tijd: 10 minuten

Deel vooraf de ‘kijkerkaarten’ uit aan de leerlingen. Geef de leerlingen de opdracht om het woord dat ze hebben onthouden uit de tentoonstelling op de ‘kijkerkaart’ te schrijven. Blik samen met de leerlingen terug op het bezoek aan de tentoonstelling met behulp van vragen als: “Wat was het onderwerp van de tentoonstelling?”, “Vonden jullie de werken bij het onderwerp passen?”, “Wat hebben jullie allemaal gezien?”, “Wat vonden jullie het mooist en waarom?”, “Welk werk kunnen jullie je nog het beste herinneren?”, “Aan het eind van het museumbezoek is jullie gevraagd om in gedachten iets van de tentoonstelling mee te nemen. Wat hebben jullie meegenomen? Hoort daar ook een kunstwerk bij? Welk kunstwerk is dat?”. Schrijf de antwoorden van de leerlingen op het bord, in een woordspin met in het midden “Horizonnen”. Vraag de leerlingen welke hiervan ook in hun eigen omgeving terug te vinden zijn.

creatieve opdracht: schilderij over wat jij hebt gezien en beleefd!

Tijd: 20 minuten

De leerlingen maken een schilderij of collage van de dingen die ze hebben gezien in het museum. Iedere leerling krijgt een groot vel papier, verf-/tekenmateriaal en gekleurd papier om vormen van te scheuren. Leg de leerlingen vooraf uit wat een collage is: een kunstwerk dat bestaat uit een verzameling van verschillende afbeeldingen en vormen, die uitgescheurd worden uit tijdschriften of uit gekleurd papier. Herhaal een paar dingen van het bord en vraag de leerlingen om daar een mooi schilderij (of collage) van te maken. Daar mogen ze hun fantasie bij gebruiken! Hang alle kunstwerken naast de raamgedichten die de leerlingen tijdens de introductieles hebben gemaakt. Bespreek de eindresultaten.

Door het maken van deze kunstwerken ontstaat er een verbinding met wat de leerlingen gezien hebben in het museum en in hun eigen wereld.

bijlage 2

kijkvragen bij de kunstwerken voor in de klas - groep 4, 5 en 6

KIJKVRAGEN BIJ DE KUNSTWERKEN VOOR IN DE KLAS

Vergrotingen van het beeldmateriaal zijn te vinden via www.friesmuseum.nl (juiste link volgt).

Maak uit onderstaande video's en beelden een selectie om samen met de leerlingen te bekijken op het digitaal schoolbord. De afbeeldingen zijn kunstwerken uit de tentoonstelling. Hierbij is een aantal kijkvragen opgesteld om de groep op weg te helpen en de kunstwerken en video's beter te bekijken.

kunstwerken als film te zien op het internet:

Julien Berthier, Love Love, 2007

<http://www.julienberthier.org/Love-love.html>

Dit filmpje laat wel een hele bijzondere boot zien.

- Kan dit in het echt gebeuren? Of is dit filmpje geknipt en geplakt?
- Hoe zou de horizon staan als we de boot normaal zouden leggen?
- Zou het lekker zijn om zo te varen?
- Zou de boot echt kunnen varen?

Roeland Otten, Study for horizon, 2013

<https://www.youtube.com/watch?v=vGtWWK37Wcl> (1 minuut)

- Wat doet deze man?
- Waarom zou hij dat doen?
- Zou jij het kunnen?

Dit filmpje is niet in de tentoonstelling te zien, maar dient als extra inspiratiemateriaal.

kunstwerken uit de tentoonstelling met kijkvragen

Marijke van Warmerdam, In and out, 2006

- Wat betekent 'in and out'?
- Wat zie je precies op de foto?
- Waarom heet het kunstwerk 'In and out'?
- Is dit toevallig of heeft de kunstenaar het zo neergelegd voor de foto?
- Is het zomer, winter, herfst of lente op de foto? Hoe zie je dat?

Elma Alkema, tekening, serie 9

- Waar zou dit gemaakt kunnen zijn?
- Wat voor dier zie je op het werk?
- Waaraan zie je dat?
- Wat voor kleuren zijn er gebruikt?
- Van wat voor materiaal is het gemaakt?
- Welke titel zou jij kunnen bedenken voor dit werk?

Gerrit Benner, Dorp in Friesland, 1954-1954

- De titel van dit werk is 'Dorp in Friesland'.
- Waaraan kun je zien dat het een dorp is?

Thijs Jansen, Nederland, 2010

- Wat voor weer is het in Nederland, volgens deze weerkaart?
- Is dit ook een landschap?
- Is het hier dag of nacht?

